

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНА РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ
НАУКОВО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СЕРІЇ КНИГ
“РЕАБІЛІТОВАНІ ІСТОРІЄЮ”

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)
Випуск 20-21

КИЇВ
2002

У збірнику на основі широкого кола джерел, які здебільшого вперше вводяться у науковий обіг, розглядаються актуальні малодосліджені проблеми громадсько-політичного, культурного і релігійного життя України у XVIII—XX ст., висвітлюється внесок української інтелігенції у збереження та популяризацію багатовікових народних традицій, розвиток науки і культури, розкриваються питання формування і функціонування радянської тоталітарної системи в УРСР.

Для викладачів, студентів, учнів, вчителів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією України.

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання з спеціальності “Історія” (Бюлетень ВАК України, 1999, №4).

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Редакційна колегія:

П. Т. Тронько (головний редактор)
О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, О. М. Бут,
В. О. Горбик, Л. А. Гречина, Ю. З. Данилюк, П. В. Добров,
В. М. Курило, З. Г. Лихолобова, Л. П. Нагорна, М. І. Панчук,
Р. Ю. Подкур (заступник головного редактора), *С. І. Попович,*
О. П. Реснит, В. О. Савчук, Є. М. Скляренко.

Рецензенти:

М. І. Кравчук — доктор історичних наук;
В. Є. Лобурець — доктор історичних наук.

Відповідальний за випуск: *Р. Ю. Подкур,*

ISBN 966-02-0598-8

© Інститут історії України
НАН України
© Головна редакційна колегія
науково - документальної
серії книг “Реабілітовані
історією”

Лаврик Г.В.

ЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 20-30-их РОКІВ ПРО ПОЛІТИКО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ

При виробленні стратегії державно-церковних відносин у незалежній Україні на перспективу важливе значення має історичний досвід законодавчого регулювання церковно-релігійного життя, передусім у 20-30-ті роки ХХ століття. У цей, позначений глибиною політичних зрушень, час до аналізу подій у ділянці державно-церковних відносин та аналізу правового становища релігії і церкви в умовах більшовицького режиму долучилися десятки мислителів і патріотів “української ідеї” за кордоном.

В результаті першої світової війни і поразки національно-визвольних, державно - самостійницьких змагань українського народу 1917- 1920 років його землі знову опинилися в складі інших держав: Східна Галичина і Західна Волинь були загарбані Польщею, Північна Буковина анексована Румунією, Закарпаття приєднане до Чехословаччини. Значна частина національно свідомої інтелігенції – учених, політичних та військових діячів Центральної Ради, гетьманського уряду, Директорії УНР, а також ЗУНР - змушена була залишити батьківщину. До цього їх спонукало особливо зневажливе ставлення до національної науки і культури урядів Польщі та Румунії, а також розформування університетів радянською владою в Україні і поступове зведення науки, особливо гуманітарної, до ролі прислужниці для ідеологічного обґрунтування більшовицького режиму.

Так, згідно з марксистсько-ленінським ученням про державу і право як надбудовні явища, обумов-

лені базисними економічними відносинами, право, - в юридичному розумінні, - виникає з потреб економічних відносин права власності і мало зникати разом із ліквідацією буржуазної приватної власності як історично розвинутої форми виразу власності взагалі. Пролетаріат як клас, позбавлений засобів виробництва, разом із союзниками отримував свого роду соціальний мандат (підставу, визначену історією) на глибокі революційні перетворення дійсності, тобто “право” – у тому широкому значенні, яке виражає обґрунтованість, виправданість відповідних дій. З точки зору звичної, поширеної сьогодні номенклатури правових явищ таке “пролетарське” (“революційне”, “комуністичне”) право далеко від права в суто юридичному його значенні, а ближче – до поняття “правосвідомості”, тобто суб’єктивних уявлень людей, їх груп про реальне, бажане і допустиме право¹.

Право в указаному значенні проникло і в реальне життя Радянської України 20-их років ХХ ст. У фахових довідкових виданнях радянських правників, загальній і спеціальній юридичній літературі повоєнного десятиліття воно називалося “революційним”, “комуністичним” і досить відверто характеризувалось як “революційна правосвідомість”, і навіть як “революційна доцільність”². Реальний зміст цих категорій майже не потребував якогось більш менш наукового обґрунтування. Він цілком відповідав програмним орієнтирам партії більшовиків, котра з перших років радянської влади визначала характер і зміст послідовної політики використання органів радянської влади задля ліквідації релігійного світогляду та його носіїв в “інтересах якнайшвидшого руйнування класового ладу”, політики, яка, за офіційним поясненням наркома

внутрішніх справ УСРР В.А.Балицького, була “весь час направлена на врегулювання взаємин між церквою та державою на підставі відокремлення церкви від держави та встановлення волі сумління”³. Авторами ряду публікацій із питань державного будівництва у першій половині 20-их років вона пов’язувалася, перш за все, з соціально-економічними, політичними, культурними перетвореннями і уявлялася як поступовий процес, а наприкінці десятиліття – з намірами якнайшвидше здійснити секуляризацію державно-правових відносин.

Нищення матеріальних проявів та будь-яких форм інституціолізованої релігійності при законодавчих гарантіях відокремлення церкви від держави унеможливило подальше об’єктивне дослідження церковного життя на українських теренах. Осередками вивчення історії церковного устрою України та історії українського церковного права поступово стали Український вільний університет (УВУ) у Відні, Празі (1921-1945 рр) та Мюнхені, Український науковий інститут (УНІ) у Берліні (1926-1945 рр.), Український науковий інститут (УНІ) у Варшаві (1930-1939 рр.), а після завершення другої світової війни і Богословська Академія УАПЦ у Мюнхені, Науково-Богословський Інститут у Бавнд-Бруку, Східно-Європейський Інститут ім. В. Липинського у Філадельфії та інші. Тут вийшли друком праці колишніх міністра віросповідань в уряді гетьмана Павла Скоропадського Олександра Лотоцького, міністра віросповідань УНР в урядах Ісаака Мазепи та В’ячеслава Прокоповича професора Івана Огієнка (згодом - митрополита Іларіона), декана богословського факультету Кам’янець-Подільського університету Василя Біднова та інших учених-емігрантів. Вони здебільшого розповідали про виникнення,

розквіт Української автокефальної православної церкви, розглядали суперечливе питання її канонічності, зважаючи, передусім, на суб'єктивний момент - особисту причетність до визвольних змагань українського народу на тлі яких і розгорнулися реформи церковного життя.

Попри все це твори, автори яких пропонували досить значні за обсягом елементи дослідницького змісту, наприклад, варіанти майбутнього політико-правового оформлення державно-церковних стосунків, не залишилися поза увагою науковців і використовуються в сучасних юридичних та релігійознавчих працях. Це стосується, зокрема, розуміння "автокефалії" як форми устрою православної церкви та її церковно-правових засад, проголошених 2 грудня 1930 року під час публічного виступу в Українському науковому інституті у Варшаві його директором професором Олександром Лотоцьким⁴ і детально викладених у його пізніших працях⁵. У науково-публіцистичних статтях, надрукованих у "Духовній Бесіді", "Духовному Сіячі", "Тризубі", а згодом у спеціальній праці з історії українського церковного права⁶ і спогадах⁷, автор показував залежність церковного устрою від укладу державно-адміністративного життя, зупинявся на проблемах участі державної влади в справі встановлення і скасування автокефалії української церкви.

Принципове значення для сьогоденного періоду боротьби за помісний статус Української православної церкви має цілісний погляд на місце релігії і церкви в суспільному житті, сформульований першим митрополитом Української автокефальної православної церкви Василем Липківським. Спочатку рукопис, а пізніше книга спогадів Василя Липківського "Історія Української Церкви", що по-

бачила світ завдяки зусиллям василіан у Канаді під назвою “Відродження Церкви в Україні. 1917-1930” (Торонто, 1959), слугували ідейним джерелом для підготовленої і виданої богословами української діаспори літератури автокефального спрямування, яка вміщує спогади відомих українських діячів, повідомлення преси про пограбування радянською владою церковних цінностей, репресії щодо духовенства та руйнування храмів. Їх знаходимо у працях протоієрея Митрофана Явдася⁸, настоятеля останньої в Україні парафії Української православної церкви (правонаступниці УАПЦ) при Софіївському соборі м. Києва (1934 р.), у еміграції – протопресвітера, члена вищого церковного управління УАПЦ в Західній Європі отця Демида Бурка⁹, великого подвижника УАПЦ у діаспорі, активного учасника часопису “Українське Православне слово” (США) та української редакції “Свобода” Олександра Воронина¹⁰. Спільно з директором українського незалежного видавництва “Смолоскип” імені Василя Симоненка Осипом Зінкевичем він підготував фундаментальний збірник “Мартирологія Українських Церков”, присвячений долі українських церков та їхніх діячів, перший том якого стосується Православної церкви¹¹.

Всеохоплюючу картину секуляризаторської діяльності органів більшовицької влади упродовж найбільш змістовного і духовно напруженого періоду в історії УАПЦ, відтворену на основі друкованих джерел, численних матеріалів мемуарного характеру та власних спостережень, подав Іван Власовський у “Нарисі історії Української Православної Церкви. XX ст.” (Нью-Йорк; Київ; Бавнд-Брук, 1990. – Т. IV, Ч. I).

Зауважимо, що від самого початку церковно-визвольний рух в Україні першої чверті XX ст., як скла-

дова частина руху національно-визвольного викликав зацікавленість в українських дослідників, які працювали на межі загальної історії, політичної історії та історії державного права, зокрема, учених та практиків УВУ, у тому числі і тих, котрі входили до складу Українського правничого товариства: декана відділу(факультету) права і суспільних наук Українського вільного університету (УВУ) професора Станіслава Дністрянського, його заступника професора Володимира Старосольського, професора цього факультету Сергія Шелухіна. Позитивним набутком останнього у цьому плані була підготовка наукової доповіді “Право, етика, релігія, справедливість”, яку згодом було включено до програми занять на факультеті¹².

Методологічною основою для їх досліджень послужили праці українського історика, суспільно-політичного письменника і громадського діяча В'ячеслава Липинського, визнаного сучасниками “основоположником етично-державницького напрямку і творцем класократичної суспільно-політичної системи”, пройнятої “щиро релігійними переконаннями та глибокою пошаною до релігії і церкви”. Будучи завідувачем кафедри історії української державності у заснованому Павлом Скоропадським Українському науковому інституті у Берліні, В.Липинський пропонував використовувати за критерій історичної оцінки узгодженість вимог релігії, етики, культури та української державності. При цьому важливу роль у всесвітній і українській історії, у творенні української культури він відводив церкві, церковній дисципліні, церковній ієрархії, чернецтву, наголошуючи на недопустимості і шкідливості підпорядкування їх будь-яким світським, зокрема національно-державним цілям, рівно як і відокрем-

лення церкви від держави. “Боже і кесарево”, справи церковні й державні, - читаємо у його праці “Релігія й церква в історії України”, - треба розрізняти, Церкву ніхто не сміє підпорядкувати політичним тенденціям, але державна влада, аби добре виконувати своє організаційне, державне завдання, мусить слухати наказів релігії, визнавати авторитет духовної влади і сей авторитет всіма силами піддержувати”¹³.

У розробку різних аспектів життєдіяльності української православної церкви відповідно до потреб українського народу та ідеалів майбутньої української держави включилися професор кафедр історії України Українського вільного університету (1921-1951 рр.), професор кафедри історії церкви Православного богословського факультету Варшавського університету (1936-1939 рр.) і директор Українського наукового інституту в Берліні (1926-1931 рр.) та президент Української Вільної Академії наук у Канаді (1945-1951 рр.) Дмитро Дорошенко¹⁴, професор історії українського права Львівського (таємного) українського університету Микола Чубатий та інші діячі або активні поборники Української православної церкви. Суттєвим імпульсом до цього стала підготовка вже після другої світової війни 3-томної “Енциклопедії українознавства” (Мюнхен, 1949-1952), та її 10-томної словникової частини-унікального видання довідкового характеру під такою ж назвою (“Енциклопедія українознавства”, Париж – Нью-Йорк, 1955-1984), які вийшли за редакцією В.Кубійовича. Публікації кращих представників української діаспори лягли в основу відповідних нарисів цих видань. У загальній частині після розділу УІІ “Церква”, глави якого написані Миколою Чубатим, Наталією Полонською-Василенко та Петром Ісаєвим, тут уміщений розділ УІІ

“Право”, який включає в себе главу восьму “Советське право”. Вона складається із п’яти хронологічних сюжетів: “Устрій Советської України у складі СССР” (автор - О. Юрченко), “Цивільне право і цивільний процес” (автор - Ю.Фединський), “Карне право і процес Советської України” (автор - Ю.Старосольський) “Земельне право” (автор - Б.Цюцюра), “Трудове право” (автор -Б. Цюцюра)¹⁵.

На початку 30-х років у колі громадських і церковних діячів греко-католицької церкви висловлювали незгоду щодо поглядів Миколи Чубатого, за якими “історія українського права кінчиться з кінцем української державності в 1790-их роках” уже тому, що крім права, утворюваного державою і права звичаєвого, існує ще й право церковне, яке може існувати і розвиватися і без своєї державності¹⁶. В українській греко-католицькій церкві в XVIII-XX століттях, на їхню думку, зберігалось й розвивалось своє осібне окреме церковне право. Підставою для усвідомлення цього міг бути успішний розвиток правових ідей, який ті отримали у заснованому 16 грудня 1923 року у Львові Богословському Науковому Товаристві (БНТ), очолюваному отцем, а згодом архієпископом і митрополитом Йосипом Сліпим.

З розумінням і підтримкою з боку Наукового Товариства ім. Т. Шевченка та ряду культурно-наукових інституцій були зустрінуті практичні міркування створення БНТ. Сутність останніх полягала у виразному бажанні вивчати прояви війни і пов’язаних з нею післявоєнних революційних струсів, що принесли за собою поважні зміни в духовній сфері, які в тій чи іншій мірі відбилися й на житті церкви: постання на рубежах української церковної провінції комуністичної держави з програмою войовничого атеїзму, поширення сектантства, зародження ідеалу

національної церкви, ускладнення відносин між церквою й державою тощо, щоб зуміти якнайкраще їм “протиставитися”. Відновивши наприкінці 1950-их років діяльність за межами України під назвою – “Українське Богословське Наукове товариство” (УБНТ), - товариство одночасно актуалізувало одне з головних своїх завдань, зобов’язавши своїх членів “пильно стежити за релігійним життям і становищем Христової Церкви в країнах комуністичного режиму, зокрема в Україні”, водночас “досліджувати й розвивати справжнє обличчя комунізму”¹⁷.

У цьому напрямку, відображеному згодом у статутних положеннях товариства, і прагнули працювати з 24 грудня 1923 року у біблійній, філософічно-догматичній, практично-богословській, з 4 березня 1924 року у історично-правничій секціях українські богословські наукові діячі. На унійних з’їздах, академічних вечорах, секційних засіданнях, наукових зборах та на сторінках наукових видань БНТ (“Богословія”, “Праці БНТ”) і видання, присвяченого церковним та релігійним справам (“Нива”) вони репрезентували доповіді, промови, досліді, студії, розвідки, відгуки переважно на церковно-релігійні теми. У деяких із них автори, нехтуючи науковою аргументованістю, навіть коли і побіжно, то в зневажливому контексті розповідали про церковне життя у підрадянській Україні або, не втримуючись, збивалися при цьому на зневажливий тон і пропонували читачеві чи слухачеві вже не виклад подій, а особливий різновид їх шаржування. Це, з одного боку, підривало довіру до викладеного, знижує можливість його використання, хоча, з другого боку, дозволяє зрозуміти настрої в середовищі греко-католицького духовенства, природно опозиційного

чи певним чином віддаленого від офіційної ідеології більшовизму.

Ці зауваження певною мірою стосуються і настроїв академічних вечорів. У Львові на них, приміром, обговорювалися виступи членів історично-правової секції Йосафата Скрутеня "Церква і держава" (1934 р.), Андрія Іщака "Сучасне безбожництво на Радянщині" (1934 р.), "Упадок церкви на Радянщині" (1937), Миколи Чубатого "Східні і західні впливи в історії української церкви" (1936), члена філософічно-догматично секції Миколи Конрада "Основи марксизму" (1937), "Приватна власність" (1937); у Рогатині – виступ члена цієї секції Гавриїла Костельника "Релігійні фальші новітніх часів" (1936р.) та інші. За результатами десятилітньої відчитно-реферативної (наукової), а швидше - видавничої діяльності БНТ, на переконання Володимира Яніва постало поруч із відомими науковими установами: Науковим товариством ім. Шевченка у Львові та Українським науковим Інститутом у Варшаві, а випередило такі важливі наукові установи, як Український вільний університет, Український науковий інститут у Берліні тощо¹⁸, що позначилося на його подальшій роботі поза рідною територією в Європі, США й Канаді¹⁹.

Високоідейна справа релігійної опіки над емігрантами з Радянської України, Волині, Підляшшя, Холмщини та інших земель Східної Європи, Росії, України, визначала певний напрямок в роботі наукових видавництв цих інституцій. Стан православної церкви ієрарх Української католицької церкви митрополит Андрій Шептицький в одній із його промов (листопад 1926 р.) прирівнював до такої руїни "що часи перед Берестейською унією, часи руїни й упадку, видаються ще кращими"²⁰. Висвітлюючи релігійне життя на цих територіях, наукові інститу-

ції працювали над релігійним об'єднанням східних і західних християн. Прикметно, що із вступного слова митрополита Андрея Шептицького як "найбільш заслуженого між живими ідеологами церковного об'єднання" розпочинався виклад нарисів церковної історії України у першому збірнику із серії "Die Kirche und das ostliche Christentum", започаткованої вченими Українського наукового інституту у Берліні І.Мірчуком, В.Залозецьким, З. Кузелею, В.Вергуном²¹.

Чимало реалістичних роздумів про різні аспекти життєдіяльності української православної церкви в пореволюційний період, хоча і сповнених прогностичних подорожей у минуле, невдячних передбачень про те, що церква змогла б досить швидко "вписатись" у систему громадсько-державного життя країни 20-их років містить історіографічний довідок представників Російської закордонної церкви (Російської православної церкви за кордоном) (РПЦЗ). Вона виникла на ґрунті масового переселення вихідців з території колишньої Російської імперії, викликаного подіями революції 1917 року та встановленням радянської влади в країні.

Крайній, консервативний напрямок названої течії конфесійної історіографії був представлений розташованим у Сремському Карловці (Югославія) Карловацьким собором. Очолював його з 1921 р. ініціатор створення Собору, один із трьох кандидатів на патріаршество в 1918 році митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький Алексій), згодом глава Російської православної церкви за кордоном²². Досить широкі кола еміграції в очікуванні повернення до влади в Росії династії Романових підтримували його ідеї про політичну незалежність церкви чи про непорушний зв'язок церкви з монархією.

Протилежний консервативному, фактично політично нейтральний ліберально-демократичний напрямок православної історіографії репрезентував з 1929 року паризький центр РПЦЗ, керований колишнім главою Холмської єпархії, депутатом II і III Думи архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським), майбутнім митрополитом Західно-Європейським²³. Важливою і сильною стороною паризького центру Російської зарубіжної православної церкви, а разом з тим інтелектуальною опорою Євлогія (Георгієвського) була наявність єдиних у російській релігійній діаспорі наукових релігійних центрів – Російського Православного богословського інституту (Богословської академії) та Релігійно-філософської академії²⁴.

Російський Православний богословський інститут у Парижі, який під керівництвом отця Сергія Булгакова об'єднував здебільшого російських богословів – професорів А.В.Флоровського, А.В. Карташова, В.В. Зінківського та інших і займався переважно пошуком нових шляхів для православної богословської думки²⁵. Проте це не завадило колишньому міністрові віросповідань у гетьманському уряді священику Російської православної зарубіжної церкви В.В.Зінківському поруч з розробкою питань християнської філософії обстоювати точку зору “свободи церкви”, точніше, формулу про “вільну церкву у вільній державі”, котра мала набути конкретних форм у таких пунктах: 1) фінансова підтримка церкви і її закладів (особливо шкіл) державою; 2) участь уряду в управлінні церквою; 3) державне (громадське) значення церковних актів (шлюбів, розлучень, записів про народження); 4) форма зв'язку церкви з державою (вирішення питання, чи достатньо мати для цього один централь-

ний орган, доручаючи місцеві функції органам Міністерства Внутрішніх справ)²⁶.

Російський Православний богословський інститут нерідко запрошував до співпраці вихідців з недружнього до УАПЦ та інших релігійно-національних об'єднань середовища Російської православної церкви (з 1943 року – Руської православної церкви), які, прикриваючись канонічними нормами, висловлювалися за поширення впливу Московської патріархії, що все більше інтегрувалася в політику Радянської держави.

Релігійно-філософська академія (Паризька Свято-Сергієва духовна академія), очолювана філософом Миколою Бердяєвим, залучаючи представників різних гуманітарних наук, займалася розробкою суспільних аспектів православ'я, його ставленням до суспільства, військових конфліктів тощо.

Маючи глибокі корені, основні напрямки російської православної, переважно емігрантської історіографії позначалися на позиції зарубіжних авторів, у тому числі і вихованців російських релігійних центрів при висвітленні ними різних сторін взаємодії соціально-політичних і церковних чинників на тлі подій 20-30 років ХХ століття.

Неабияку силу переконань, стійкість і мужність треба було тоді мати їм та іншим представникам наукової діаспори, щоб в умовах натиску тоталітарної системи, який робив неможливим будь-який рух за політичне визволення правовими методами, торувати “дорогу до Храму” національного і культурного відродження.

¹ Алексеев С.С. Право. Азбука. Теория. Философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999.

² Див.: Стучка П. Законность революционная // Энциклопедия государства и права. – М.: Юриздат, 1925-1927. – Т.І. – С.1150-1155.

³ Сухоплюс І. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, об'їзників і пояснень Наркомвнусправ УСРР // З предмовою В.А.Балицького. – Харків: Юридичне видавництво УСРР, 1929.

⁴ Див.: Центральний державний історичний архів (далі ЦДА) у м. Львові. – Ф.531. – Оп.1. – Спр.14;

⁵ Лотоцький О.Г. Церковно-правні основи автокефалії. – Варшава: Друк. Синодальна, 1931. С.58-71 (Відбиток з часопису “ЕЛПІС”. – Варшава, 1931. – Кн. 5. – С.58-71); Його ж. Автокефалія: У 2 т. // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1935-1938. – Т.ХVI, ХХХ.

⁶ Лотоцький О.Г. Українські джерела церковного права // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава, 1931. – Т.5.

⁷ Лотоцький О. Г. Сторінки минулого // Видання Науково-Богословського інституту Української православної церкви в США – Бавнд-Брук, 1966. – Ч.1.

⁸ Явдась М. Українська Автокефальна Православна Церква: Документи для історії Української Автокефальної Православної Церкви. – Мюнхен; Інгольштадт, 1956. – ; Його ж. Як большевики ув'язнювали священиків // Незабутній злочин: свідчення про винищення Москвою українського народу. – Мюнхен, 1989. – С.24-26.

⁹ Бурко Д. Українська Церква під сучасним режимом (1920-1930-ті роки) // Наукові записки Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1984. – Т.11-12. – С.28-64; Його ж. Українська Автокефальна Православна Церква – вічне джерело життя. – Саут Бавнд Брук, 1988.

¹⁰ Воронин О. Коротка історія Української Православної Церкви. – Саут Бавнд Брук, Нью-Джерсі, США, 1989; Його ж. Автокефалія Української Православної Церкви // Літературна Україна. – 1991. – 10, 17 жовтня, 14, 21 листопада, 5, 12, 19, 26 грудня; 1992. – 1 січня.

¹¹ Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Т. 1: Українська Православна Церква / Упоряд. і ред. О.Зінкевич і О.Воронин. – Торонто; Балтимор: Смолоскип та Видавн. Фонд Комітету для побудови пам'ятника св. п. митр. Василю Липківському, 1987.

¹² Український В. Університет в Празі в роках 1921-1931. –

Прага. – 1931. – Т.1. – С.65-67. /Шелухін С. Історично-правні підстави української державності. Промова на соборницькому святі в Празі 22 січня 1929 року. – Вінніпег, 1929.

¹³ *Литвинський В.* Релігія і церква в історії України. – К.: “Фотовідеосервіс”, 1993.

¹⁴ *Дорошенко Д.* Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. – Берлін, 1940.

¹⁵ *Енциклопедія Українознавства.* Заг. Частина. У 3-х т./ Ін-т Укр. археографії АН України; Наук. т-во ім. Т.Г.Шевченка у Сарселі; Фундація Енциклопедії України в Торонто. – Репринтне вид. 1949 р. Перевид в Україні. – К., 1994-1995. – Т.2.

¹⁶ *Богословія.* – Львів, - 1932. –Т.Х. – Кн. 2.

¹⁷ *Янів В.* Нарис історії Українського Богословського Наукового Товариства (3 бібліографією видань). В 45-ліття заснування. // Наукові записки Українського Вільного Університету. – 1967-1968. – Ч. 9-10: На пошану Блаженнішого Архієпископа Кардинала Йосифа Сліпого. У 30-ліття Єпископських свячень та 25-ліття вступлення на Митрополичий престол. – Мюнхен-Рим-Париж, 1969. - С.139-225.

¹⁸ Там само.

¹⁹ У США відповідно до територіального поділу діяли правнича і практично-богословська секції на чолі з Ісидором Нагаєвським.

²⁰ *Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944.* – Т.1. – Львів, 1995.

²¹ *Die Kirche und das ostliche Christentum: Ukraine und die kirchliche Union.* (Heraus gegeben von der katholischen Emigrantenfürsorge, Berlin). – Berlin, 1930.

²² *Никон (Рклицкий), еп.* Жизнеописание Блаженнейшего Антония, митрополита Киевского и Галицкого. – Нью-Йорк, 1958. – Т.4. Біографічну довідку про митрополита Антонія (Олексія Павловича Храповицького) див.: Ульяновский В.І. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр.(доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посібник. – К.: Либідь, 1997. С.236-237)

²³ *Евлогий (Георгиевский), митр.* Путь моей жизни. Воспоминания митр. Евлогия, изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – Париж, 1947. Переизд.: М., 1994.

²⁴ Приміром, оцінка тодішнього польського посольства в Берліні з протиставленням цих центрів – “консервативного інституту Булгакова” і “прогресивної Академії Бердяєва” - ,

на думку заступника директора Інституту історії Польської академії наук, професора Я.Є.Замойські, не помічала і не враховувала взаємодоповнюваності і доцільності саме такого поділу для умов Західної Європи. (Замойски Я. Е. Русская православная зарубежная церковь. 1928-1938. По материалам польских заграничных служб // Новая и новейшая история. – 1988. - № 1. – С.49.)

²⁵ Див.: Булгаков С. Христианство перед современной социальной действительностью. – Париж, 1932; Флоровський Г. Пути русского богословия. – К., 1991; Карташов А. В. Очерки по истории Русской церкви. – Париж, 1959. – Т.1 – II; Православие и культура. Сборник религиозно-философских статей. / Под ред. проф. В.В. Зеньковского. – Берлин: Русская книга, 1923.

²⁶ Зеньковский В.В., протопресв. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 октября 1918 г.). Воспоминания / Публ. и ред. М.А.Колерова. – Москва: Крутицкое патриаршее подворье, 1995.

З М І С Т

Краєзнавство в Україні: досвід, проблеми, перспективи.

1. <i>Тронько П.Т.</i> Підсумки і перспективи розвитку історичного краєзнавства в Україні	3
2. <i>Савчук В.О.</i> Краєзнавчий рух 20-30-х рр. ХХ ст.: нове бачення проблеми.....	14
3. <i>Головатенко В.А.</i> Громадські форми охорони пам'яток культури України в середині 1920-х рр.	30
4. <i>Крук О.І.</i> Українські музеї у 1940-х - 1970-х рр.	46
5. <i>Зінченко В.А.</i> Проблеми внутрішнього молодіжного туризму в Україні у 70-80-ті рр. ХХ ст. (на прикладі діяльності БММТ "Супутник" ЦК ЛКСМУ	58

Регіональні історичні дослідження

6. <i>Верменич Я.В.</i> Роль і місце історичної регіоналістики в системі соціогуманітарних наук...	79
7. <i>Антонюк О.В.</i> Історичні основи етнополітики в Україні.....	95
8. <i>Гринь О.В.</i> Топографічні описи Новгород-Сіверського намісництва у 80-х роках ХVІІІ ст.	108
9. <i>Янишин Б.</i> Політична інституалізація народовської течії в Галичині: створення "Народної Ради".....	122
10. <i>Гальчак С. Д.</i> Подільські "остарбайтери" у нацистському рейху: умови праці та побуту.	142
11. <i>Себастьянська О.</i> Протинімецький фронт Української повстанської армії на Рівненщині	157
12. <i>Дмитрук В.І.</i> Протестні ініціативи населення міст України щодо окупації Чехословаччини в 1968 р.	173

Історіографічні та джерелознавчі дослідження

13. <i>Дровозюк С.І.</i> Народна культура і "культурна революція": історіографія гуманітарного конфлікту.....	186
---	-----

14. <i>Лаврик Г.В.</i> Емігрантська історіографія 20-30-их років про політико-правове становище церкви в Україні	200
15. <i>Юсова Н.М.</i> Концепція етногенезу східних слов'ян в українській історіографії 30-40-х рр. XX ст.	216
16. <i>Ченцов В.В., Архієрейський Д.В.</i> Архівно-слідчі справи як джерело до історії боротьби ОУН-УПА у Придніпров'ї.....	234
17. <i>Рудий Г.Я.</i> Становлення Української академії наук за матеріалами періодики 1917-1920 рр.	268

Формування та функціонування тоталітарної системи в Україні.

18. <i>Білошицький С.В.</i> Публічна діяльність судової системи як фактор політичного життя України в 1918-1925 рр.	283
19. <i>Войналович О.О.</i> Історична та гуманістична обумовленість розвитку освіти національних меншин України в 1917-1930 рр. XX ст.	303
20. <i>Очеретянюк С.І.</i> Забезпечення підручниками німецької школи в 20-х роках XX ст.: економічні проблеми та політичні дискусії	316
21. <i>Васильєв В.Ю.</i> Інформування Л. Кагановича органами ГПУ УСРР в 20-х рр. XX ст.	336
22. <i>Подкур Р.Ю.</i> ВЧК-ГПУ-НКВД в партійно-державній структурі управління СРСР	350
23. <i>Сушко О.В.</i> Сталінська національна політика щодо українського населення Росії (20-ті - початок 30-х рр. XX ст.)	361
24. <i>Місінкевич Л.Л.</i> Політика партійно-державного керівництва України щодо національних меншин Поділля в 30-ті роки XX ст.	372
24. <i>Сорока Ю.М.</i> Політичні репресії серед населення Західної України в 1939-1941 рр.	393
25. <i>Войналович В.А.</i> Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х - перша половина 60-х років XX ст.).....	405

26. <i>Пашиніна Т.С.</i> Виникнення демократичного молодіжного руху в Україні (кінець 80-х - початок 90-х рр. XX ст.)	426
---	-----

Особа в історії

27. <i>Струкевич О.К.</i> Донос, змова як складові політичної культури старшин Гетьманщини	448
28. <i>Федірко А.І.</i> Знавець української старовини (до 200-річчя з дня народження М.Й. Судієнка)	458
29. <i>Бонь О.І.</i> Олекса Новицький та Михайло Грушевський: до історії взаємин.....	471
30. <i>Завальнюк О.М.</i> Академік В.І.Вернадський і творення національної університетської системи освіти в Україні.....	486
31. <i>Федірко О.А.</i> Наукова спадщина М.М.Ткаченка у вивченні історії Чернігівщини	498
32. <i>Шевченко Л.В.</i> Доля керівників Київського університету в 30-ті роки XX ст.	511
33. <i>Русак А.В.</i> Харизма и коллаборационизм вождей антикоминтерновского пакта	528
34. <i>Ресит О.О.</i> Права та свободи людини у демократичних країнах світу	555

Державна програма “Реабілітовані історією” та шляхи її реалізації

35. <i>Адамовський В.І.</i> Масові депортації українського населення в 20-х - першій половині 30-х рр. XX ст. (за матеріалами вищого політичного керівництва України)	588
36. <i>Мусієнко І.В.</i> Репресії проти членів румунських політичних партій та організаційна територія Чернівецької області у 1940-1941 рр.	611
37. <i>Нестуля С.О.</i> Маловідомі сторінки політичних репресій на Полтавщині середини 40-х - поч. 50-х рр. XX ст.	633
38. <i>Бажан О.Г.</i> Ресталінізація в Україні другої половини 1960-х років	648

За рядком документу

39. <i>Данилюк Ю.З.</i> Російська Академія наук - АН СРСР під “опікою” владних структур	663
---	-----